

Cseke Péter

Írók, művészek születtek a nagy tragédiából

■ Könyvtáram rendezgetése közben egy 1923-as antológiára esik tekintetem. Összeállítói ezt a feltűnően hosszú címet adták a kiadványnak: *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól, erdélyi művészek rajzaival*. Az art decós fedőlapot készítő Kós Károly kiugrasztotta a tizenegyet, és az irodalomtörténet-írás azóta is *Tizenegyek* címmel tartja számon a 3200 példányban megjelent, tizenkét íves kötetet, tizenegy fiatal író és (Kóssal együtt tizenegy) képzőművész vállalkozását, szépirodalom és társművészetek együttes bemutatkozásának ritka szép példázatát.

A *Tizenegyek* egyik novellaszerzője, Szent-Iványi Sándor így adott hangot az I. világháború után eszmélkedő nemzedék életérzésének: „Ezt a nemzedéket lelken ütötte a Sors. Írók születtek a nagy Tragédiából, az el nem sírt bánatokból, a meg nem élt életkekből.”¹ Móricz Zsigmond – Makai Sándor *Magyar fa sorsa* (1927) című Ady-értelmezése kapcsán – a *Nyugat* hasábjain tette messze hallatszóvá ezt a tragikus életérzést, amikor a Kárpát-medencei magyar ifjúsághoz szólt metaforikus üzenetében: „A legjellemzőbb magyar fa a diófa. Ezt sosem metszik. Zúzzák és törik. Ha nem terem, meg kell verni hosszú rudakkal, s a fájó sebekből termő ágak hajtanak. Így verik a magyarságot a Sors által rászabadított elemek...”²

A Tizenegyek távlatkeresése

Az első erdélyi kisebbségi lét átmeneti bizonytalanságában nagy figyelmet keltett a kötet. A *Tizenegyek* megjelenéséig tartó hőskorban egyébként is gyógyszer és narkotikum volt a betű, a lövészárkokból hazatért művészek pedig igyekeztek száműzni palettájukról az átélt rettenetet. Az antológia szerzői közül is többeket hadra fogtak, a frontra vezényeltek. Nemcsak Tamásit és Dobai Istvánt, hanem Finta Zoltánt és Maksay Albertet is. Murádin Jenő művészettörténész kutatásai szerint³ hadi szolgálatot teljesített, illetve fogságot is szenvedett Ács Ferenc, Pap Domokos, Tóth István. Akik egyenesen a középiskolák padjaiból kerülhettek főiskolára, azokat is a harmóniakeresés tartotta

lázban. Maksay Albert teológiai hallgató minden bizonynyal képzőművész társainak érzésvilágát is tolmácsolta, amikor bemutatkozó soraiban ezt írta: „A költeményt, a dalt, a színek és vonalak harmóniáját nem érteni kell, hanem kiérezni a lelkét.”⁴

A neves közíró, Spectator (azaz Krenner Miklós) testvéreknek tekintette a korabeli hírlapirodalmat és a szépirodalmat; megítélése szerint az 1918 után születő irodalomnak a napisajtó volt a „felnevelő dajkája”. Ha csak a *Keleti Újság* irodalmi pályázatára vagy az *Ellenzék* irodalmi mellékletére gondolunk,⁵ ma is igazat adhatunk neki. Az időbeli távlat azt is láttatja, hogy a *Tizenegyek* óta a társművészeteknek is felbecsülhetetlen szerepük volt irodalmi alkotások „életétörténetében”.

Murádin Jenő művészettörténész ezt azzal magyarázza, hogy „az anyanyelvbe ágyazott irodalommal szemben a képzőművészetek és a zene nemzetek felettsége alkalmasabb volt a többség és kisebbség elsődleges kommunikációjára. 1919 tavaszán újra megnyílt a nagybányai festőiskola. S még álltak a frontok, a román hadsereg budapesti bevonulásra készült, amikor az első összerdélyi kiállítást Kolozsváron megszervezték. Már ez az 1919-es pünkösdi tárlat a művészek politika feletti szolidaritását kívánta bizonyítani. Ezt követte az 1921-es év legelején a második közös erdélyi kiállítás, *Collegium Artificum Transsylvanicorum* néven, mely az elsónél lényegesen hatékonyabban szolgálta az erdélyi három nemzet – magyarok, románok, németek – ideológiák feletti egymásrataltságát.”⁶

Nem véletlen, hogy az a Kós Károly állt a pályakezdő fiatal alkotók mellé, akinek a szavai már 1921-ben cselekvésre serkentettek: „Felébredtünk. Látni akarunk tisztán. Szembe akarunk nézni az Élettel, tisztában akarunk lenni helyzetünkkel. Ösmerni akarjuk magunkat. Számba kell vennünk erőinket, szerveznünk kell a munkát, tudnunk kell a célt, amit el akarunk érni.”⁷ Az antológia kezdeményezője, Balázs Ferenc 1923. március 2-án ekképp tájékoztatta célkitűzéseikről szellemi mentorát, a kétszázszes

menekültáradattal ugyancsak szembeforduló Benedek Elek: „S e nagy világtérkép-változásnak is lehetnek jó következményei nem a magyar állam, hanem a magyarság szempontjából, különösen a lecsatolt részekben. A magyarság gyakorlatias életpályákra kényszerül s odanevelődik. S a mellőztetés, rossz sors erőket kovácsol. Hatalmasabbá, erősebbé válhat a magyar nemcsak az irodalomban, hanem a hatalom minden ágában.”⁸

Az előzetesen többször megrostált írásokból összeállított kötethez maga Kós Károly készített ex libriseket, a címadásban Benedek Elek legközvetlenebb munkatársa, Szentimrei Jenő volt a fiatal írók segítségére. Ács Ferenc, Dévai Margit, Jeddy Sándor, Lengyel Sándor, Nagy Benő, Pap Domokos, Szakáts Lajos, Szopos Sándor és Tóth István – azonos életérzést kifejező – grafikai lapjai tették emlékezetesebbé a bemutatkozást. Nem csupán „díszítik” a kötetet, hanem „finom megértéssel” simulnak a szövegekhez. Kós Károlynak a belső borítón látható munkája – sírdombról, ágyúcső mellől kinövő virágos ág, egy megbúvó templomtorony és az erdélyi hegyek fölött büszke diadallal a Könyvet felmutató széky legényke – szimbolikus erővel fejezi ki e nemzedéki indulás korszakos meghatározottságát.⁹

„Minden bizonnyal a *Tizenegyek*nek is köszönhető, hogy attól kezdve a szépirodalmi és a művelődési folyóiratok nagyobb teret adtak a művészi alkotások reprodukcióinak. És ezt a kölcsönös egymásra figyelést kamatoztatta nyomban a könyvkiadás. A két világháború közötti negyedszázadban a legtöbb és legigényesebb illusztráció alighanem az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványaiban jelent meg, ami azzal is összefügg, hogy szerkesztők és szerzők olykor egy személyben mindkét művészi kifejezési forma művelői voltak, mint Kós Károly és Bánffy Miklós. Ebben az egymásra utaltságban és kölcsönhatásban egyszersmind a szerves intézményépítés egészséges folyamatára is ráismerhetünk. Művelődéstörténeti tény ugyanis, hogy az Erdélyi Szépmíves Céh a *Tizenegyek* terjesztési módszerével alapozta meg működését, amiként az is nyilvánvaló, hogy a Keszthelyi Helikon sugallatára létrejött marosvécsi munkaközösség 1929-es kezdeményezésére alakult meg az erdélyi magyar képzőművészek érdekvédelmi szervezete, a Barabás Miklós Céh – miután a helikoni gondolat folyóirata, az *Erdélyi Helikon* fórumot teremtett a műkritikának.”¹⁰

Akinek a szomorúság volt az első nagy élménye

Arra is akadt példa a kiútkeresés kezdeti időszakában, hogy amikor a középiskolás korában linóleummetszéssel próbálkozó Buday György – Jancsó Béla legközelebbi barátja, Kós Károly felfedezettje – maga is diáklapot indít, eleve azzal

a szándékkal teszi, hogy ráirányítsa társai figyelmét a művészetek nélkülözhetetlenségére. *Haladjunk!* címmel megjelent lapjának „programcikke” ma is meglep határozottságával. „Művészet rovatunkban – írta – az erdélyi festők és szobrászok iránt óhajtjuk legalább az ifjúság körében az érdeklődést felkelteni.”¹¹ A felfedezés szenvedélyével tart önképzőköri előadást Kós művészetéről. Írása a református ifjúsági folyóirat, az *Ifjú Erdély* diák munkatársainak rovatában, a *Somvirágban* jelenik meg. (Itt indult Kováts József, Wass Albert, Gagy László, Varró Dezső, Képes Géza.) Az írást később sem hagyja abba, a képi kifejezés azonban erőteljesebben vonzza. Rendszeresen rajzol, műtermeket látogat. Bejáratosá válik olyan művészekhez is, akik Münchenben, Párizsban végeztek.

Kolozsvártól önálló kiállítással búcsúzik. Az 1924 nyarán a református kollégium két földszinti termében rendezett tárlat anyagát (szén-, ceruza- és krétarajzokat, linóleummetszeteket) Murádin Jenő rekonstruálta a korabeli folyóiratokban megjelent reprodukciók, illetve a figyelmet keltő eseménnyel foglalkozó írások alapján. „A rajzok – állapítja meg a művészettörténész –, ahogyan reprodukciókon láthatók (*Vasárnapi Újság*, *Pásztortűz*) igen változatos, sokféle stílusbeli igazodást mutatnak. A természeti tájak között több képen impresszionisztikus megoldásokra törekedett. Vízre hajló lombok, lenge fák (*Az Olt*), erdős dombhajlatok, ágak csupaszfrikájából kibontakozó hideg téli világ (*A Sétatér télen*) vetül a néző elé. Egy cím nélküli, csupán *Ceruzarajz* aláírással megjelent kép (*Pásztortűz*) talán szándéktalanul, de mindenképpen Nagy István rajzait juttatja eszünkbe. Ujjgyakorlatként megpróbálkozott a képfelületek tisztán pointilista, aprólékos kimunkáltságával (*Nyírfaerdő*, *Téli táj – Vasárnapi Újság*). Érezhetően hatott rá az erdélyi művészetben is korán jelentkező újklasszicizmus. Ilyen munkái a *Vándorcirkusz* (*Vasárnapi Újság*) és a *Hója* című érzékletes szép rajza (uo.). E képek az erdélyi szász művészek, mindenekelőtt a grafikus Fritz Kimm hatására utalnak. Buday láthatott Kimm munkáiból, annál is inkább, mivel rajzainak egy jelentős része, címük után következtetve, brassói és barcasági kirándulásának emlékképe (*Brassói utca*, *Brassó, külvárosi részlet*, *Botfalú*). Azután épp ellenkező igazodással feltűnnek képein a nyugat-európai avantgardizmusra utaló ráérzések. *Zivatar előtt* című, lendületes szénrajza (*Pásztortűz*) szorongásos hangulatában a német expresszionisták képalkotására mutat. Ugyanez a nyomasztó érzés uralja a konstruktív formákból építkező *Kolozsvári háztetők* című képét (*Pásztortűz*).”¹²

Jancsó Béla írása – korántsem véletlenül – a Kós Károly szerkesztette *Újságban* jelent meg. Kós ugyanis

mindkettőjük eszményképe volt a Trianon utáni erdélyi magyar társadalom – politikai, irodalmi, művészeti – ön-szerveződésében. Akárcsak az erdélyi magyar írásművészet európai távlatait tudatosító Kuncz Aladár, aki megjósolta Buday fametszői pályafutását is.

„A fekete keretes képek kék tájaikkal, szomorúan zsúfolt házcsoportjaikkal a szomorúság remegő kezét teszik szívünkre – üti meg az alaphangot a *Tizenegyek* antológiájában a művészet lélektani és társadalmi jelentőségéről, az expresszionizmusról, Edgar Poe-ról, Baudelaire-ről, Romain Rolland-ról értekező Jancsó Béla. – Ne higgyék, nem igaz, hogy wertheri szomorúság ez csak, világfájós mindenki-betegség. Minket szomorúvá predesztinált a kor, és mikor jön, ki ennek a szomorúságnak mélységeit és tragikus termőerőit felmérje? [...] Buday Györgynek ez a szomorúság első nagy élménye, mely igazi hangokat csal ki fiatal művészlelkéből. [...] A város szomorúságában tisztán kifejező témát talált, őszinte témát, s meglepő, hogy ez a fiatalember milyen érettséggel kezeli a modern témákat, s hogy biztos rajztudása mennyire nem engedi *technikai* túlzásokba. Expresszionista városi képein érdekes újítással kísérletezik, távlatot hoz be, ami az expresszionizmus előtt merőben ismeretlen. A kubista formatechnikán is kifejezéseket keres, és a szomorúság sírva árad a dülő falú templomaiból. [...] Nagyszerű és szép itt Erdélyben így vele érezni, ilyen fiatalon a kor áramaival, mikor itteni példa alig van. Nagyszerű és megható ennek a fiatal léleknek küzdelme a szomorúságban és lázas keresése a szomorúságból kifelé.”¹³

Múltfaggató jövőépítés

A *Tizenegyek* és a *Nyugat* hasábjain indult Jancsó Béla esztétának és irodalomszervezőnek köszönhetem, hogy átélhetővé vált számomra a két világháború között eszmélkedő nemzedékek életmodell-teremtő jövőkeresése az akkori kisebbségi léthelyzetben. A 80-as évek derekán történt ez, amikor egy múltfaggató s jövőépítő Kriterion-kiadvány megalapozása érdekében leletmentő s tényfeltáró munkát végeztem. A Buday György szegedi éveivel is foglalkozó dokumentumkötetet (*Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták*¹⁴) az utócenzára ugyan bezúzásra ítélte, de megmaradt a demokratikus kisebbségi életmodellt teremtő Jancsó Béla érvrendszere, amit hasznosítani lehetett, amint a sors a szamizdat *Kiáltó Szó* életre keltésére adta néhányunk kezébe a tollat.¹⁵

Az I. világháború idején koraérett gyermekként felnövő, tizenöt évesen encefalitiszen áteső, a trianoni esztendőben a helyi „világfelfordulás” ellenére jelesre érettségiző Jancsó Béla vakmerően nézett a jövőre: „történelmi idők

élünk”! És minthogy egy ókortörténész, Buday György édesapja volt az idézett szavak címzettje, a „történelmi léptékű” felvilágosítás sem maradhatott el: a sem élni, sem halni nem hagyó idők mögött épp a történelem moccanás-iránya nem észlelhető! „A történelmi idők ott kezdődnek majd – tudatta fiatal barátjával 1921. június 21-én Buday Árpád –, amikor megindul a tisztító fuvallat, és lerázza magáról az élősdieket.”¹⁶

Nem ez következett be, Buday Árpádnak és családjának is menekülnie kellett. „Édesapám a kolozsvári múzeum igazgatója volt – olvashatjuk dr. Buday Margit 1993-as visszaemlékezéseiben. – Idegen nyelvű szakmai levelezése miatt valaki a múzeumból feljelentette, hogy kémtevékenységet folytat.”¹⁷ „Erdély Romániához csatolása után apját rövid időre letartóztatták – írja Lengyel András –, szakmáját sem folytathatta, így – több évi egzisztenciális küzdelem után – 1924-ben Szegedre költöztek, ahol Buday Árpád egyetemi tanszéket kapott.”¹⁸ Hetekig tartó vagonutazás után – egészíthetjük ki a képet Buday Margit vallomásai alapján.¹⁹

Érettségi után Jancsó Béla, mivel nem tudott még románul, apai biztatásra a pesti egyetemet választja – kényszereletten. Egy év múltán azonban hazatér: nem tudja elviselni az oktatás konzervatív szellemét. Édesapja román orvosprofesszor barátainak bátorítására 1922 őszétől mégiscsak beiratkozik az I. Ferdinánd királyról elnevezett kolozsvári román egyetemre, de mert kisebbségellenes jobboldali diáktüntetések zavarják az oktatást, már decemberben kimarad az orvosi karról.²⁰ Az *Ellenzéknél* önkéntes, az *Újságba* ír cikkeket, közben Balázs Ferencsel előkészíti a *Tizenegyek* fellépését, az antológia megjelenése után pedig Szegeden folytatja tanulmányait, ahová a román állam iránti hűségesküt megtagadó kolozsvári tanárok is menekültek, és ahol már szép számban tanultak erdélyi diákok.²¹ Első dolga, hogy újjászervezze számukra az 1902-ben, Kolozsvárott alapított református diákegyesületet, amely a 20-as években Kolozsvári-Szegedi Bethlen Gábor Kör néven működött. 1924 őszétől Buday Árpád is a Ferenc József Tudományegyetem professzora, így egyre inkább „otthon érezheti” magát Szegeden. A családi emlékezet szerint Jancsó Béla ekkortól kezdve rendszeres vendég volt Budayéknál.²²

Buday György viszont jó ideig jövevénynek érzi magát a katolikus többségű alföldi városban. „A hazacserének első kihatása önbizalmának csökkenése. Szülővárosához mérte magát, s most az idegen város közömbösségén kellett reáébrednie, hogy nem Szent Mihály temploma a világ közepe. Művészetében is megtorpan. Kételyeit elárulja rengeteg, ebből az időből származó naturalista tanulmánya.

Fakérgék göcsein tornáztatja ceruzáját, hogy feleletet kapjon a hazavesztés zökkenőjétől felkavart kérdésekre. Valószínűleg ez a törés adta számunkra a mai Budayt – állapította meg 1936-ban Vásárhelyi Z. Emil művészeti író.²³

Jancsó Béla a nyári és téli vakációkat Kolozsváron töltötte. A Tiszába ömlő Maros partján folytatott beszélgetéseiket levelezéssel pótolták. Jancsó várta a szegedi híreket, Buday szomjazta a kolozsváriakat. Többnyire szűkszavú információcserék ezek, a művelődéstörténet számára mégsem érdektelenek. Buday például 1925. július 11-én arról értesíti Jancsót, hogy az érettségire készülve milyen különbözeti vizsgákat kell letennie Szegeden; megörökíti – rajzban is – az újabb nagy árvizet; beszámol Szabó Dezső készülő köteteiről; várja, hogy 12 oldalas legyen a Kós Károly és Szentimrei Jenő szerkesztésében megjelenő *Újság*; csak vizsgák után tudja elküldeni a lapnak ígért cikkeket, de képeket is mellékel hozzájuk. 1925. szeptember 5.: érettségi után sokat kirándul; megvette Juhász Gyula *Testamentum* című kötetét; érdeklődik az Erdélyi Szépmíves Céh könyvei iránt („ha Kós csinálja, bizonyára szépek”). 1925. szeptember. 18.: kéri az *Újság* új folyamának első számát. 1925. szeptember 24.: a Juhász Gyula-darab bemutatójáról megírta kritikáját az *Újságnak*; nincs pénze, hogy megrendelje az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványait; Szabó Dezső-riportot és -arcképet küld az *Újságnak*. 1926. szeptember 3.: egyetemi alapkövetétel lesz október 4-én; Jancsó Béla kérjen számára „cselédigazolványt” Szentimreitől arról, hogy a *Vasárnapi Újság* és az *Újság* szegedi tudósítójaként és rajzolójaként dolgozott/dolgozik; Szentimrei ne felejtse el megemlíteni, hogy karikatúrákat is küldött mindkét lapnak; 1926. szeptember 10.: lebontás előtt lerajzolta Juhász Gyula házát az Iskola utcában; a szomszédos telket is, ahol Petőfi Zoltánnak volt a lakása; Jancsó Béla őrizze meg a rajzokat, mert Juhász Gyula szülőházának ez az egyetlen képmása; küldi a Templom tér rajzát is: hátul a klinikák, elől a püspöki rezidencia épül a házak helyén. 1927. szeptember 13.: közli az orvosi karon meghirdetett előadások és gyakorlatok óraszámát s az órarendet is. 1928. január 21.: a Bethlen Gábor Kör rendesen kapja a *Pásztortűzet*; az Erdélyi Szépmíves Céhnek írt levelet Jancsó kolozsvári címére küldte; megünneplik a Bethlen Gábor Kör 25. évfordulóját; meghívták Péchy Blankát, Ravasz Lászlót; Jancsó Béla intezze el, hogy Makkai Sándor is mondjon beszédet; Dsidának küld rajzokat a *Pásztortűzbe*; Szegeden elkezdődött Juhász Gyula összes műveinek a kiadása; várják Tamási regényét; a *HID*-at – a József Attilát maguk közé fogadó székelyföldi egyetemi hallgatók lapját – átveszi a Bartha Miklós Társaság.

Az áttelepülés utáni években – Jancsó Béla barátsága mellett – a Szeged környéki bolyongások jelentik Buday

számára a gyógyírt. Az érettségit követő időszakra úgy tekint vissza 1935-ben, mint addigi életének „legsötétebb esztendeire”. Az *Ellenzék* budapesti tudósítójának adott interjújában egyebek mellett ezt olvashatjuk: „Kicsöppentem a kolozsvári szeretetből, s vége volt a könnyű gimnáziumnak, ahol számomra elegendő volt, ha egy félóra alatt átfutottam a leckét, s a fennmaradó szabad időben rajzolhattam, elemezhettem a vonalakat s festhettem. Most először is szigorú különbözeti kellett tenni, azután beiratkozni a jogra. Komolyan kellett venni a tanulmányaimat, komolyan kellett venni mindent, ami távol állt életem egyetlen igazi céljától, a művésztől. Rám erőszakolt kötelességeim évekig nem hagytak időt a rajzolásra, s ez a hűtlenség egész életkedvetem aláásta. A modern lélekbúvárok szerint a balesetek nem véletlenül érik az embert, hanem burkolt megsemmisülési vágyunk jelentkezik ily módon. Hát engem ezekben az években egymás után értek a balesetek. Valóban nem bántam volna a halált, annyira nem volt értelme ennek a »kötelességtudó« életnek. Ebben a korszakban mélységes lelki élményemmé vált a kereszténység. Ez talán szokatlannul tűnik fel a mai világban, ahol az emberek beleszületnek az álkereszténységbe, és majdnem senki sem éli át egyéni életében a megrázó ténytet, hogy ő keresztény! Én átéltem, de ez talán még meghosszabbította szenvedésemet, megbénítva, visszatartva kitörni készülő ellenállásomat. Végül nem bírtam tovább, és mégis visszatértem a rajzhoz! Ma is emlékszem erre a feloldó, megbékélő alkonyatra. Kinn ültem a Maros torkolatánál... Szegedtől néhány kilométernyire ömlik a Maros a Tiszába. Gyakran jártam ide... Akkoriban még szentimentális kapcsolatok fűztek Erdélyhez... Itt történt, hogy annyi hiábavaló kötelességteljesítés, a művészet iránti sóvárgás oly tartós lefojtása után újra rajzolni kezdtem. Milyen boldoggá tett a rajzolás..., bár időközben önbizalmam s régi merészségem, hitem annyira elhagyott, hogy most újra alávettettem magam a természet-másolás iskolájának, s alázatos, nagyon lelkiismeretes rajzokat csináltam, mintegy bizonygatva önmagam előtt, hogy tudok rajzolni, a szónak legklasszikusabb értelmében is... Hogy visszatértem a rajzhoz, visszatértem az élethez is, újra kezdtem élni! Élénk diákélet következett, s miután a közösségi életben egy-két embernek kell vállalnia minden munkát, egyszerűen »diákvezér«-ré lettem. Ebben az időben voltam kinn Angliában is. A szegedi diákvezérség aztán odáig fajult, hogy majdnem sohasem lehettem egyedül, pedig a magány létszükségletem. Hogy egyedül lehessek, magános kirándulásokat tettem a környező falvakba. A magányért mentem, s a közösségi munka kellős közepébe értem... Mert a szegedi »agrársettlemet« mozgalom ezekből a menekülésszerű kirándulásokból született. Észrevettem a

faluk szokásainak, lehetőségeinek különbözőségét, s mikor barátaim utánam jöttek a falvakban, megkeresve, hogy hol rejtőzöm – nekik is elmeséltem a látszólag egyszerű parasztlelet tengernyi megoldatlan kérdését. Tanulmányozni kezdtük a földművesréteg testi-lelki körülményeit, s egyszerre azon vettük észre magunkat, hogy legyőzhetetlen problémák tömkelegébe kerültünk. Felismertük erőink elégtelenségét is, de épp ez a reménytelenség ösztönözt és ösztönöz egyre keményebb és elkeseredettebb munkára. Pontos szociográfiai felvételeket igyekszünk készíteni, mert minden gyógyítás alapja a hű és alapos diagnózis.”²⁴

Ha 1928 nyaráig Budayban volt nagyobb a közléskényszer, a következő évtizedben megváltozik a helyzet: immár Jancsó küldi a kolozsvári „helyzetjelentéseket” és sürgeti a szegedieket. 1928. augusztus 21-én például azt adja barátja tudtára, hogy beiratkozott a kolozsvári román egyetemre, különbözeti vizsgákkal felveszik a IV. évre; ez másfél évi idővesztéséget jelent számára; de már július óta készül az október elején esedékes vizsgákra; emiatt nem halad a székely irodalomról szóló tanulmánykötet írásával, noha az anyaggyűjtésen már túl van; Tamási Szűzmáriás királyfi című regényéről írt az *Ellenzékben*, a *Brassói Lapokban* hozzászólt a regény körül kialakult vitához; Szentimrei Jenő az *Ellenzékhez* szerződött. Buday 1929. március 31-én beszámol a székely írók szegedi fellépéséről (idézi a szegedi katolikus püspök kérdését: „nem valami baloldali írók-e ezek a székelyek?”), beszámol angliai útjának tanulságairól (az agrársettlement gondolatát onnan hozta magával), a Bartha Miklós Társaság készülődéseiről, a felvidéki Sarló eredményeiről. Később jóindulatúan arra figyelmezteti barátját: bizony a BMT-nél sem minden „fenékgig tejfel”; „bennük is sokszor az aszfalton elképzelt, parasztromantikus himnusz- és ódaköltő beszél, nem a tények. Egészében azonban kétségkívül a legkomolyabb fővárosi mozgalom ez, s mi velük természetesen kapcsolatban is vagyunk” (1929. november 14.).

Ami ezután következik, az már az Erdélyi Fiatalok, a Szegedi Fiatalok, a Bartha Miklós Társaság és a felvidéki Sarló közös története.

Az Erdélyi Fiatalok művészetszemlélete

„Ami az *Erdélyi Fiatalok* külső megjelenési formáját illeti, az volt az elképzelésem – fejtegette 1978 decemberében a 75. életévét töltő Debreczeni László –, hogy a lehető legegyszerűbbnek, céljához és tartalmához híven komolynak, de ugyanakkor anyagában igényesnek és grafikájában kifogástalannak kell lennie. Semleges-szürke borítót választottam, ízléses betűket, famentes, szép papírt. Ez is része volt a nevelői tervünknek. A címlapot magam rajzoltam.

Az *Erdélyi Fiatalok* emblémáját – a *Vigyázó tornyot* – szintén. Illusztrációkat, rajzokat nem közölhattünk. Nem volt hozzá sem pénzünk, sem terünk. Tény az, hogy az *Erdélyi Fiatalok*nak volt önálló művészetpolitikája, amelyet céltudatosan követtem. A népi kultúra kérdéseinek szorgalmazását elsőrendű feladatommak éreztem. Reménykedtem, hogy egyszer csak eljutunk az öntudatnak arra a fokára, amelyen a finnek állottak akkoriban – többször cikkeztem erről az *Erdélyi Fiatalokban* –, akik összegyűjtötték (mondhatnám társadalmi munkában) népi kultúrájuknak minden számba jöhető értékét. Művészetpolitikánk irányítását is részemről éppen az a tény határozta meg, hogy a népművészet alapján indultam el pályámon, s tudatosan a Kós Károly által vágott csapáson haladtam tovább. Ezt kellett volna egy egész nép számára járható úttá szélesítenünk. Művészetpolitikánk lényege másrészt az volt, hogy azokat propagáljuk, akik vitathatatlan, komoly értékei voltak kultúránknak, akik azon az úton haladtak, amelyik egybevágott Kós Károly eszméivel. Ma is büszke vagyok arra, hogy Márton Ferencről jelentőségéhez illő emlékezést írhattam az *Erdélyi Fiatalokban*, hogy Gy. Szabó Bélában és Szervátiusz Jenőben már fiatalon megláttam a nagy művészt, hogy én mutattam be érdeme szerint Benczédi Sándort és Bandi Dezsőt...”²⁵

Ha korábban Buday fametsző virtuozitását méltatta, 1935-ben örömmel fedezi fel Gy. Szabó Béla „hatalmas ábrázoló erejét”, „hibátlan előadás-technikáját”. „A nyomorgók, nyomorúságok és nyomorultak könyve ez – írja a *Liber miserorum* megjelenésekor –, de kapjuk benne a szétbonthatatlan végtelenség együttemű nagy eposzát, de kapjuk a végtelenségnek mindenén átszűrődő halk líráját is egy hibátlan művészet ösztönerős szintézisében. [...] Egészében véve a *Liber miserorum* megtervezésében is, kiállításában is az utóbbi évek legszebb erdélyi könyve, és Szabó Béla ma már az egész magyarság egyik legsúlyosabb művészegyénisége.”²⁶

Murádin Jenő kismonográfiájából tudjuk, hogy Gy. Szabó Béla indulásában meghatározó szerepe volt a *Pásztortűznek*. Rajzai és metszetei jelentek meg az *Erdélyi Helikonban* és (később) a *Hitelben* is, de legszívesebben a *Pásztortűznél* fogadták. „Rengeteg illusztrációt, szövegközti rajzot, záródíszet metszett a lapnak. 1934-től a folyóirat az ő metszett fejlécével és pásztortűzet ábrázoló szimbolikus fametszetével jelenik meg. [...] Bár nem volt a *Pásztortűz* alkalmazott munkatársa, a szerkesztőségben számára is adódott egy asztal. Naponta bejárt a Minerva nyomda emeleti traktusán levő irodába, a Brassai utca 5. szám alá. Itt zavartalanul dolgozhatott más munkáin is.”²⁷ Közismerten jó barátság fűzte Dsida Jenőhöz, aki 1930 és 1935 között egyidejűleg három lapnak (*Pásztortűz*,

Keleti Újság, Erdélyi Lapok) dolgozott. A *Liber miserorum* megjelenésekor írta a *Keleti Újságban*: „A fametszet, mint önálló könyv kizárólagos anyaga, elég ritka. Tudtunkkal Magyarországon eddig csak Molnár C. Pálnak és Buday Györgynek jelentek meg fametszet-kötetei, Erdélyben pedig még senki sem próbálkozott avval, hogy könyvben adja ki fametszeteit. Szabó Béláé tehát az úttörő kísérlet érdeme nálunk...”²⁸ Kós Károly buzdítására tapasztalta ki a fametszés fortélyait – tudjuk meg Dsidától. És egyszersmind azt is, hogy ő maga is fölényesen használja a művészeti írás értéktudatosító eszköztárszerét: „Vonalai tiszták, világosak és könnyedek. Kompozíciói kemények és megbonthatatlanok, mint a kristály vonalai.” Az erdélyi szegényedés napjaiban művészeti írásaival is igyekezett ellensúlyozni „az értékpusztulások keserű tényeit”.²⁹

Buday művészetének erdélyi „nyomkövetése”

A Magyar Örökség-díjakat odaítélő bírálóbizottság döntése értelmében 2007. szeptember 22-én Erdélyből Buday György grafikai életműve és Dsida Jenő költészete került be a magyarság szellemi panteonjába. Az 1995-ben alapított díj célja, hogy elősegítse kulturális értékeink újrafelfedezését és erősítse halványodó nemzeti öntudatunkat és emlékezetünket.

Az a megtiszteltetés ért, hogy Buday laudációját én tarthattam, amihez a *Buday György és Kolozsvár* című – esszéket, tanulmányokat, leveleket és visszaemlékezéseket tartalmazó – kötet szerkesztése, életre keltése szolgáltatott alapot az előző évben.

Munkásságának erdélyi visszhangját próbáltam hát fel-erősíteni, amire szegedi éveiben folyamatosan vágyott. Jancsó Bélának írt 1935. május 12-i levelében szóba is hozza, hogy bizony sokszor bosszankodott amiatt, mert kolozsvári barátja nem mindig „reagált” grafikai lapjaira, könyvküldeményeire. „Most a legnagyobb meglepetéssel hallom, hogy egyszerűen meg sem kaptad őket. Mennyi minden vesztetett így el! Pedig sokszor személylél küldtem, s biztosra vettem, hogy eljutottak Hozzád. [...] Debreczeni Lacinak is szoktam küldözgetni egy-egy munkát, ő sem kapja meg őket?”³⁰

Buday György 1930-ban fordult az öt világhírűvé tevő fametszés felé, miután kérésére az öccse egyik heidelbergi tanulmányútjáról fametsző dúcokat, véső- és metszőkés-eket hozott neki.³¹ Ennek köszönhetően már 1931-ben megszületett a szeged-alsóvárosi búcsút 1931-ben „képballdában”, képregényben megörökítő *Boldogasszony búcsúja*. Először száz, számozott példányban látott napvilágot, és még abban az évben berobbant a könyvművészetbe. A száz példányból is jutott annyi Kolozsvárra – Jancsó Béla révén

például Kósnak, Szentimreinek, Kacsó Sándornak, Dsidának, Debreczeninek –, hogy utóbb, a második kiadás előkészítéséhez Buday egyet visszakérhessen belőlük. Debreczeni „a fehér-fekete virtuózaként” mutatja be Budayt, akinek „monumentalitása szinte rabul ejtő”. Ám nemcsak grafikus, hanem költő is. „Mély szociális érzékének” köszönhető, hogy lapjain „a szegények könnyei, özvegyek, árvák jajai keresnek megnyugvást”.³² Nem véletlen, hogy a Magyar Bibliophil Társaság az 1931. év három legszebb magyar könyve közé sorolta a kiadványt, mert miként Péter László az életmű lezárulása után megállapította: „E sorozatával Buday megtalálta művészi tevékenységének legsajátabb tárgyát, a népi kultúrát; egyéni műnemét, a fametszést; jellegzetes stílusát, a fekete és fehér kontrasztjának különleges élességét. Képei a népinek és a modernnek jellegzetes, csak rá jellemző ötvözetét valósítják meg.”³³

Művészi önbizalmának megerősödése után Buday egyre nagyobb vállalkozásokba kezd. Ismeretes, hogy az Aranyballadákhoz készített metszeteit eleve az *Erdélyi Fiatalok*-nak szánta, csupán a dologi költségek megtérítését kérte. A lap akkor már súlyos anyagi gondokkal küszködött, Jancsó azonban eléri, hogy az *Arany János balladáit* mégiscsak Erdélyben lásson napvilágot. Hogy ez miként történt, azt maga írta meg az *Erdélyi Fiatalokban*. Buday még a kötetet sem látta, amikor ezeket a sorokat olvashatta: „Reznációval kevert örömmel vesszük kezünkbe ezt a pompás könyvet. A reznációra megvan az okunk: ezt a könyvet Buday György eredetileg a mi kiadásunkban akarta megjelentetni, de mi erre sok futkosással sem tudtuk az anyagi lehetőséget megteremteni. De őszinte az örömünk, hogy az Erdélyi Szépművész Céh kiadásában mégis Erdélyben látott napvilágot ez a könyv, az erdélyi gyökerű művész hódolata Arany János szelleme előtt. Buday György grafikai fejlődését lapunk hasábjain állandóan nyomon követtük. Mégis újra és újra le kell írunk a már obligátnak tetsző mondatot: minden új grafikájánál új meglepetés nekünk újabb és újabb elmélyülése, anyagán, a fán való egyre teljesebb uralma, magának egyre dúsabb és érettebb kifejezése.

A grafika nagyon erdélyi műfaj, és nagyon erdélyi kifejezési anyag a fa. S nagyon erdélyi műfaj a ballada: a tragédiának preformált őse. A balladateremtő Arany János ebben Erdély lélekrokona, ezt egy kongeniális fiatal erdélyi grafikus most 19 fametszeten át nagyon meg tudta velünk éreztetni.”³⁴ Amikor pedig ez a Buday-kötet is elnyeri a Magyar Bibliophil Társaság kitüntetését, az örömhírt Debreczeni László közli az erdélyi olvasókkal. A művész egyre nagyobb nyugati ismertségére és elismerésére utalva megjósolta: Buday „még sok-sok elismerést fog szerezni”. „Magának is, de nekünk is!”³⁵

Pár évvel később a „süllyedő népi élet utolsó üzenetéről” érkezett a *Székely népballadák* második kiadása kapcsán. Ez a kiadás – az angol nyelvűt követően – már az 1937-es párizsi világkiállításra készült. „Ebben a művészi keretben: a sejtelmes illusztrációkkal, e sárgás papiroson, régies számokkal hatnak igazán a maguk döbbenetes erejével és valóságával ezek a balladák. Így [...] valóban úgy érezzük, mintha régi nótafák szájából hallanók, s érezzük azt az egész sajátos és titkos varázst, amely időtlenségük misztikumaiba visz. Lelkünkben rezonálnak azok a titkos hangok, melyeknek nyitjához az utat idegen műveltség-kutatások és talmi értékek tömkelege zárta el. Vágyunk a felésmelésre, a süvítő tiszta havasi légre, s a tiszta víz egészségét kívánjuk. Ha zord s olykor ijesztő is a havas. [...] Nagy nyereségünk ez a könyv így, ahogy van...”

Még Debreczeni sem sejtette, hogy a világkiállítás könyvművészeti nagydíja lesz a válasz a székely balladaskönyv üzenetére.³⁶

Román mesterek – magyar tanítványok

Az *Erdélyi Fiatalok* történetével foglalkozva és Jancsó Béla levelezésének háttérösszefüggéseit kutatva szükségszerűen találok a bukaresti magyarság Koós Ferenc Körével, illetve annak Diákosztályával. Annál is inkább, mivel a Diákosztály a kolozsvári ifjúsági lap ösztönző hatására szervezte meg a maga jogi, történelmi, irodalomtörténeti, művészeti szakosztályait. Ezek látogatása a Diákothon (Str. Voivozi nr. 50) lakói számára kötelező volt, merthogy ott a diákélet valóságos belső alkotmányát teremtették meg. Külön tanuló- és társalkodótermet rendeztek be, s rendelkezésükre állott az otthon 1200 kötetes könyvtára, ahol megtalálhatók voltak a rendszeresen járatott folyóiratok és napilapok. „A diákság fakultások szerinti csoportosításából láthatjuk – számolt be 1937-ben a kolozsvári Abodi Nagy Béla művészjelölt –, hogy nagy részét gyógyszerész, mérnök, állatorvos-jelölt, szépművészeti akadémia és szakiskolák hallgatói teszik ki, vagyis olyan fakultásokéi, melyek egyáltalán nem találhatók Transzilvánia fővárosában.”³⁷

A Diákosztály működésére Bakk Elek és Jancsó Béla levelezésében figyeltem fel. A saját rendelőt fenntartó székelyföldi (felsőboldogfalvi) belgyógyász 1935. április 24-én írta Jancsónak: „Van itt egy igen tehetséges szobrászfiúnk, akit én tanítottam (lakás, koszt stb.) éveken át, s eljuttattuk Pestre és Rómába is, ahol feltűnést keltett szakkörökben. A bukaresti nemzeti tárlaton párszor prémiumos kiállítása volt. Kőrösi Csoma Sándor szobrának elkészítését feltétel nélkül neki kellene juttatni. [...] Jakab Andrásnak hívják, hét-falusi parasztyerek, itt végezte a rajztanárit.”³⁸

Jakab András (1906–1939) a brassói faipari (faragászati)

szakiskolában Mattis Teutsch János tanítványa volt, majd elvégezte a bukaresti Képzőművészeti Akadémiát. Itt része volt a diáknyomor minden megpróbáltatásában – jegyezte fel a csángó sors kutatásában maradandó érdemeket szerző Beke György –, de akaratát mindez nem törte meg. Profeszszorai (köztük Constantin Artachino és Oscar Han) igen szép jövőt jósoltak neki. „Harmad- és negyedéves hallgató korában már olyan műveket alkotott, amelyek méltán keltették fel a szakértők és a bukaresti magyar értelmiségiek érdeklődését. A Román Nemzeti Tárlatra munkáit fogadták el, sőt az *Ádám és Éva* című kompozíciójával elnyerte a rangos Simu-díjat.”³⁹ Feltűnő tehetsége révén már 1933-ban az I. világháború utáni közép-európai szobrászművészet élvonalához tartozó Fekete Józseffel egy szinten emlegették, érdemeihez méltón írtak róla a román lapok.⁴⁰ Krisztusi életkorban érte a halál – egy „szörnyűséges félreértés” nyomán. „A fiatal művész influenzában feküdt, amikor egy szökött vasgárdista vezér, akit a rendőrség üldözött, a műtermébe rontott be. Az ágyból megmozdulni se tudó művész áldozatul esett a rendőrség és a vasgárdista vezér tűzpárbajának...”⁴¹

Jakab András korai végzete felveti a kérdést: azok a növendékek, akik a 30-as évek elejétől egyre nagyobb számban érkeztek a román fővárosba, miként érzékelték a bukaresti életviszonyokat? A székelyföldi Bakk Péter tanárjelölt, a későbbi szociográfus megrázó tudósítása olvasható az *Erdélyi Fiatalok*ban: „Előttünk játszódik le Erdély igazi tragédiája. Százával, ezrével jönnek az anyagi bukás szélén álló magyarok, hogy itt erkölcsileg s anyagilag egyaránt végképp elbukjanak. Szétzüllő, sárkunyhókban nyomorgó testvéreink sorsa sokkal inkább ösztökél feladaink teljesítésére és szoros együvé tartozásra, mint a páholyokból elhangzó ékes szólamok.”⁴² Még lehangolóbb képet fest a bukaresti állapotokról Andrásy Zoltán nagyszabedű származású művészjelölt, aki a kolozsvári Képzőművészeti Iskolában kezdte tanulmányait, majd a bukaresti Szépművészeti Akadémián folytatta: „Bukarest a magyar tragédiák szomorú színpada, ahol nap-nap után belénk döbben a magyar életek és a magyar értékek elkallódása. Tudjuk, hogy ezt csak úgy lehet megakadályozni, ha a szétszórtan élő magyar tömegeket összeforrasztjuk, és az idegen környezetben elhalványuló öntudatukat felfokozzuk és tápláljuk. Mi vagyunk az összekötő kapocs Erdély és a regáti magyarok között, rajtunk keresztül áramlik új életet adó vér a sorvadó tagokba.”⁴³

A székelyföldi Debitczky István⁴⁴ művészeti főiskolás, a Diákosztály titkára az *Erdélyi Fiatalok* Főiskolás élet rovatában az akadémiai felvételirol tájékoztatta az érdeklődőket (díjak, szállás, könyvtár stb.), ismertette a meghirdetett

szakokat (festészet, szobrászat, dekoratív művészet). Maga a felvételi egyrészt gipszmodell utáni szénrajzból állt, másrészt az ókor művészetének ismeretéből. Az öt tanulmányi év rajztanári és művészi pályára adott képesítést.⁴⁵

Murádin Jenő művészettörténésznek sikerült feltárnia a román fővárosban tanuló magyar művészeti diákok szülőhely szerinti megoszlását. Eszerint az 1939–40-es tanévben az alábbi hallgatókat tartották számon: Abodi Nagy Béla (Kolozsvár), Balaskó Nándor (Érszalacs), Barabás Márton (?), Csányi László (Kolozsvár), Cseh Katalin (Zilah), Kósa Ferenc (Székelyudvarhely), Koszta István (Tasnád), Keller Zsuzsa (Marosvásárhely), László Imre (Sárd), Labud F. József (Gyulafehérvár), Márkos András (Kolozsvár), Mayer Edit (Bukarest), Pál Balázs (Nagyborosnyó), Sárossy Béla (Madéfalva), Székely Péter (Hétfalu), Szóts Vilmos (Brassó), Veress Károly (Székelyudvarhely), Zárug Lukács (Gyergyószentmiklós), Zoltán Sándor (Homoródszentmárton).⁴⁶

Ha a 20-as évek elején csak a vajdahunyadi Fekete József és a hétfalusi Jakab András választotta tanulmányai színhelyéül a bukaresti akadémiát – román nyelvtudásuk nyilván szerepet játszott ebben –, a 30-as években fokozatos létszámnövekedés figyelhető meg. Ez egyrészt a kolozsvári és a temesvári főiskolák működésének ellehetetlenítésével függ össze, másrészt a bukaresti elhelyezkedési lehetőségek csábításával. „Még azok is, akik a gazdasági válság idején érkeztek Bukarestbe, nagyobb reménységgel nézhettek kereseti forrás után, mint otthon – állapította meg Murádin Jenő. – Magáncégek, tervezőirodák, divatházak szívesen foglalkoztatták az ötletesen rajzoló, jó kezű, nem túl igényes fiatalokat.”⁴⁷

Amiképpen tehetségük kibontakoztatásában Fekete József és Jakab András is sokat köszönhetett mestereiknek, a később Bukarestbe kerülő erdélyi diákok is felnéztek tanáraikra. „Különösen nagyra becsülték Costin Petrescut (Andrásy Zoltán, Bene József, Tollas Júlia emlékezett rá tisztelettel), aki szabad téma-választáshoz szoktatta hallgatóit, s ugyanakkor önbecsülő alkotói igényességet várt el tőlük. Kiváló művészpédagógiai érzékkel irányította növendékeit a nagy tekintélyű tanár és intézményvezető, Camil Ressu és a szobrász Dimitrie Paciurea. Sokan jártak Constantin Artachino osztályába, aki 1935-ig tanított a főiskolán.”⁴⁸

A Diákosztály művészeti csoportjának tagjai kezdeményezték, hogy a művészeti karokon megismertetik a magyar művészetet. Tollas Júlia és András László 1935-ös előadásairól van tudomásunk az *Erdélyi Fiatalok* híryanaga alapján, és arról is, hogy társai előtt Brósz Irma rendszeresen kiértékelte a bukaresti kiállításokat. „A hetenként

egyszer megtartott előadások iránt az érdeklődés igen élénk” – tudósította a kolozsvári folyóiratot Debitczky István művészeti hallgató. *A művészet eredetéről* Schreiner László, *Az ókor művészetéről* Tollas Júlia, *A keresztény kor művészetéről* András László, *A régi és az új iskoláról* Szopos Kálmán beszélt.⁴⁹

„Székely szívtől a világ szívéig: ez a mi utunk. Székely szívtől a világ szívéig hordjuk-visszük a székely örömet, munkát, hitet és tragédiát: az Egyetemes Élet székely szavát” – hangoztatta a *Tizenegyek* nevében jövődőlő Jancsó Béla 1923-ban. Alighanem az alkotó szellem halhatatlanságának tudható be, hogy 1967-ben, amikor Jancsó Béla elhunyt, Kolozsváron napvilágot látott a *Vitorla-ének*, a 60-as évek derekán induló fiatal költők verseivel, pályakezdő festőművészek grafikai lapjaival.

A *Tizenegyek* távlatnyitására a Kriterion jóvoltából egy hasonmás kiadvány emlékeztetett 2003-ban, párban az antológia elő- és utóéletét bemutató ikerkötettel. A *Vitorla-ének* 1967 és 2017 közötti fél évszázadát – az indulás felelevenítéséhez a szerzők későbbi pályafutását társítva – a Polis Könyvkiadó avatta irodalomtörténeti eseménnyé.

Így válik egyre felismerhetőbbé: csakis szerves építkezéssel juthatunk egyre közelebb a „világ szívéig”.

JEGYZETEK

- 1 *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól, erdélyi művészek rajzaival. Erdélyi fiatal írók antológiája.* Cluj – Kolozsvár, Minerva, 1923, 124.
- 2 MÓRICZ Zsigmond: *Magyar fa sorsa = Nyugat*, 1927, 14. sz., 77.
- 3 MURÁDIN Jenő: *Fegyverek és múzsák. Erdély művészete az első világháború idején.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 15.
- 4 A *Tizenegyek. Egy antológia elő- és utóélete.* Közéteszi CSEKE Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 104.
- 5 CSEKE Péter: *Spectator kisebbségi sajtóképe = Uő.: Metaforától az élet felé. Kisebbségi értelmiség – kisebbségi nyilvánosság. Tanulmányok (1987–1997).* Bukarest, Kolozsvár, Kriterion, 1997, 58–65.
- 6 MURÁDIN Jenő: *Az erdélyi művészképzés 1919–2000 = Uő.: Függőhidak. Válogatott művészettörténeti írások.* Sepsiszentgyörgy, ARTprinter, 2013, 244–267.
- 7 KÓS Károly: *Kiáltó szó. Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyarságához.* Kolozsvár, Lapkiadó, 1921. Újra kiadta POMOGÁTS Béla: *Magyar irodalom Erdély-*

- ben (1918–1944). *Irodalmi dokumentumok*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 2008, 427–432.
- 8 CSEKE Péter: *Mekkánk, Kisbacon*. = *Helikon* (Kolozsvár), 2009, 20. sz.
https://regi.helikon.ro/index.php?m_r=1900
- 9 REMÉNYIK Sándor: *Tizenegy fiatal erdélyi író antológiája* = *Pásztortűz*, 1923, 27. sz., 850–853. Ua. = *A Tizenegyek*. i. m. (2003), 32–35.
- 10 *A Tizenegyek*. i. m. (2003), 253–254.
- 11 Idézi MURÁDIN Jenő: *Buday György a szülőföld emlékezetében* = *Buday György és Kolozsvár. Esszék, tanulmányok, levelek, visszaemlékezések*. Szerk. CSEKE Péter, Kolozsvár, Komp-Press, 2006, 56–65.
- 12 Uo., 58.
- 13 JANCÓSÓ Béla: *Buday György képkiallítása* = *Újság*, 1924. július, 65. Ua. = *Buday György és Kolozsvár*. i. m. (2006), 51.
- 14 *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)*. Szerk. CSEKE Péter, LÁSZLÓ Ferenc, Bukarest, Kriterion, 1986
- 15 Lásd BALÁZS Sándor: *Kiáltó Szó. Volt egyszer egy szamizdat*. Kolozsvár, Kriterion, 2005
- 16 JANCÓSÓ Béla *levelezése I. 1914–1930*. Szerk. CSEKE Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2015, 20–24.
- 17 FERENCZI Attila: *A fametsző ifjúsága. Látogatóban Buday Margitnál* = *Magyar Napló*, 1993, 18. sz., 31–33.
- 18 LENGYEL András: *Buday György halálára* = *Forrás*, 1990, 12. sz., 71–76.
- 19 FERENCZI: i. m. (1993)
- 20 MIKÓ Imre: *Jancsó Béla irodalmi hagyatéka* = JANCÓSÓ Béla: *Irodalom és közélet. Cikkek, esszék, tanulmányok*. Bukarest, Kriterion, 1973, 5–28.
- 21 Uo.
- 22 LENGYEL: i. m. (1990)
- 23 VÁSÁRHELYI Z. Emil: *Buday György* = *Pásztortűz*, 1936, 17. sz., 343–345.
- 24 WERESS Jolán, Sz.: *A székely népballadák mester-illusztrátora pályafutásáról beszél* = *Ellenzék*, 1935. október 27.
- 25 CSEKE Péter: *Vigyázó torony. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval*. Bukarest, Kriterion, 1995, 17–18.
- 26 DEBRECZENI László: *Liber miserorum. 50 imagines Sylographi Belae Gy. Szabó. Claudopoli, 1935* = *Erdélyi Fiatalok*, 1935, 2. sz., 65–66.
- 27 MURÁDIN Jenő: *Gy. Szabó Béla*. Bukarest, Kriterion, 1980, 22–23.
- 28 DSIDA Jenő: *Örvendetes séta a külvárosban Gy. Szabó Bélával, a fiatal művésszel, aki most adta ki a „Nyomorultak könyvé”-t*. = *Keleti Újság*, 1935. május 27.
- 29 Lásd CSEKE Péter: *Dsida Jenő, a Pásztortűz-szerkesztő* = Uő: *Erdélyi értékhorizontok. Újabb eszmetörténeti tanulmányok*. Bp., Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány, 2015, 77–95.
- 30 JANCÓSÓ Béla *levelezése III. (1935–1940)*. Szerk. CSEKE Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2019, 20–29. Levelezésükben fellelhető a Buday-művek egész sorának genezise 1937-ig. Olvashatunk a Berczeli Anzelm Károly-illusztrációkról, Arany Bor vitézéről, az *Új élet kapujában* című Karácsony Benő-regényhez készített fametszetekről. A sort folytatja a *Walpurgis éjszakája*, a *Vak vezet világtalant*, *Az ember tragédiája*, a *Book of Ballads*, *A mi korunk Khimérai*, a *Nyíri és rétközi parasztmesék*, Mauriac: *Jézus élete*, a *Magyar parasztmesék*...
- 31 JANCÓSÓ: i. m. (2015), 31–34.
- 32 DEBRECZENI László: *Boldogasszony búcsúja* = *Erdélyi Fiatalok*, 1932, 3–4. sz., 22.
- 33 PÉTER László: *Buday György (1907–1990)* = *Néprajzi Hírek*, 1990. 3–4. sz., 59–60.
- 34 JANCÓSÓ Béla: *Arany János balladái Buday György képeivel* = *Erdélyi Fiatalok*, 1933, 2. sz., 59.
- 35 dl [DEBRECZENI László]: *Buday György kitüntetése*. = *Erdélyi Fiatalok*, 1933, 4. sz., 105.
- 36 DEBRECZENI László: *Székely népballadák* = *Erdélyi Fiatalok*, 1937, 2. sz., 26.
- 37 A[ABODI] NAGY Béla: *A fővárosi magyar főiskolások* = *Erdélyi Fiatalok*, 1937, 1. sz., 11–12.
- 38 BAKK Elek *levele Jancsó Bélának*. Bukarest, 1935. április 24. = JANCÓSÓ: i. m. (2019), 17–18.
- 39 BEKE György: *Bálint András, egy barcasági csángó helytörténész* = *Kortárs*, 1984, 1. sz., 78–83.
- 40 Lásd NAGY Zoltán, dr. vitéz: *Az erdélyi magyar művészet kisebbségi élete* = *Szépművészet*, 1940, 1. sz., 15–18.
- 41 BEKE: i. m. (1984)
- 42 BAKK Péter: *A bukaresti magyar diákok* = *Erdélyi Fiatalok*, 1930, 3. sz., 43.
- 43 ANDRÁSY Zoltán: *A bukaresti diákok munkája* = *Erdélyi Fiatalok*, 1930, 9–10. sz., 166.
- 44 Debitzky István (1913–1990) később a Barabás Miklós Céh tagja volt, a II. világháború idején Pécsre került, és ott is halt meg.
- 45 DEBITZKY István: *Képzőművészeti Akadémia*. = *Erdélyi Fiatalok*, 1936, 2. sz., 71.
- 46 MURÁDIN Jenő: *Erdélyi művészképzés 1919–2000*. = MURÁDIN: i. m. (2013), 244–267.
- 47 Uo.
- 48 Uo.
- 49 DEBITZKY István: *București hírek* = *Erdélyi Fiatalok*, 1935, 1. sz., 40.